

УДК: 82 (091)

ANA DİLE YÖNELİŞ VE NEVÂYÎ *Altınışik Yusuf*

Nevâyî, Türkçeyi ilim ve edebiyatın her sahasında işleyen büyük bir *sanatkâr*, dilimizin ifade inceliği ve kudretine dair ilk ilmî eser yazan *bilim adamı*dır. Ortaya koyduğu eserlerle Türkçe'yi *klâsik edebî dil* seviyesine yükselten bir *mutasavvıf şâir*, aynı zamanda büyük bir *devlet adamı*dır.

Nevâyî'nin eserleri *Kaşgar*'dan *Kazan*'a, *Kırım*'dan *Delhi*, *Tebriz* ve *İstanbul*'a kadar bütün Türk dünyasında, 15. asırdan 19. yüzyıla kadar büyük itibar kazanmış, erişilmesi imkânsız birer örnek olarak kabul edilmiştir.³²

Fars edebiyatının kuvvetle hâkim olduğu bir devir ve muhitte yetişen *Nevâyî*'nin³³ döneminde, gerçi *Emirî*, *Mevlânâ Kutbî*, *Mukimî*, *Lutfî*, *Yakinî*, *Sekkâkî* gibi Türkçe yazan sanatçılar vardı. Başta Sultan *Hüseyn Baykara* olmak üzere *Timurlu* hanedân mensupları da Türkçe şiirler yazıyorlardı.³⁴ Fakat bunlardan hiçbiri *Nevâyî* kudretinde olamamıştır. *Nevâyî*, klâsik nazım ve nesrin her türünde ve her şekilde eserler yazmış,³⁵ *Nizamî*, *Feridüddîn Attâr*, *Hüsrev Dihlevî*, *Sadî* ve *Hâfiz* gibi İran edebiyatının en büyük üstadlarının muhtelif vâdilerdeki yüksek sanat mahsulleri ile boy ölçüşebilecek eserler vermiştir.³⁶

Nevâyî, devrinin ilim ve sanat odağı idi. Hatta İran'ın son klâsik şâiri sayılan büyük *mutasavvıf Mevlânâ Abdurrahman Câmî*, eserlerinin müsveddelerini *Nevâyî*'ye gösterir, onun ilâve ve **ana dile** düzeltmelerini dâimâ beğenirdi.³⁷ Her kalem ve şiir müntesibi, her *sanatkâr* ve ilim erbâbi, muhakkak ondan büyük teşvik

* Harran Üniversitesi Fen-edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi / Odessa Milli Meçnkov Un. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Öğretim Üyesi

³² Geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, İA., C. III, İstanbul, 1971, s. 270; Bekir Çobanzâde, “*Nevâyî-Dilci*”, **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, Azerbaycan Edebiyat Cemiyet Neşriyatı, Bakü, 1926, s. 68, 69, 73; İsmail Hikmet, “*Emir Ali Şîr Nevâyî'nin Hayatı ve Edebî Mevkii*” **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, s. 43; A. K. Borokov, “*Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâyî*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1954, s. 72; İbrahim Kafesoğlu, “*Ali Şîr Nevâyî Devri Tarihine Bir Bakış*”, **Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul, 1962, s. 25; Faruk Kadri Timurtaş, “*Ali Şîr Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri*”, **Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, s. 34.

³³ Ali Nihat Tarlan, “*Ali Şîr Nevâyî*”, **Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalalarından Seçmeler**, Ankara, 1990, s. 136.

³⁴ Ali Şîr Nevâyî, **Muhâkemetü'l-Lügateyn**, haz., F. Sema Barutçu Özönder, TDK. Yayınları, Ankara, 1996, s. 186; Mirzâ Muhsin İbrahimî, “*Fârisî Edebiyatının Ali Şîr Nevâyî'ye Tesiri*”, **Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şîr Nevâyî**, Azer Neşir, s. 86; Tarlan, a.g.e., s. 139; İsmail Aka, **Timurlular**, Ankara 1995, s. 196; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 48; Abdülkadir İnan, “*Çağatay Edebiyatı*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 84.

³⁵ W. Bartold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, çev., M. Fuat Köprülü, Ankara, 1940, s. 217.

³⁶ Tarlan, “*Ali Şîr Nevâyî*”, **Ali Şîr Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, s. 2; Bartold, a. g. e., s. 218.

³⁷ Tarlan, “*Ali Şîr Nevâyî*”, **Makalalarından Seçmeler**, s. 140.

görmüştü.³⁸ *Devletşah, Tezkiretü's-Şuara*'sını onun nâmına yazmış, *Mevlânâ Câmî*, eserlerin hayatına ait eserini onun teşvikiyle telif etmişti.³⁹ Onun nâmına ithâf edilen eserler sayı ve nitelik bakımından hiçbir sultana nasip olmamıştır.⁴⁰

İşte bu ilmî ve edebî yetki ve kabiliyete sahip olan Nevâyî, eserlerinin hemen hepsini Türkçe yazmış,⁴¹ gençleri de bu yolda teşvik etmiştir.⁴²

Nevâyî'nin dili hakkında, *hiç tesir altında kalmamış saf Türkçe'dir*, iddiasında bulunmak, onu mutaassıp bir dil milliyetçisi olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nevâyî, edebî eserlerin, bilhassa şiirin doğrudan doğruya Farsça yazılmasına itiraz etmiştir. Yoksa onun şiirleri de saf Türkçe değildir. Ancak Nevâyî, ortak İslâm medeniyetinin Türkçe'ye lüzumlu kelimelerini Türkçe'nin kendi kelimeleri kadar yerinde ve tabii olarak kullanmıştır.⁴³

Muhâkemetü'l-Lugateyn

Muhâkemetü'l-Lugateyn, Nevâyî'nin Türkçe hakkındaki önemli eseridir. Vefâtından biraz evvel telif etmiştir. Bu eser Türkçe hakkında yazılan ilk ilmî eser unvanını da taşımaktadır.⁴⁴ Nevâyî'yi böylesi bir eseri yazmaya iten sebep, Türk şâirlerinin Farsça yazmaya özenmeleridir.⁴⁵ Nevâyî, bu yolda olanlara söylediği sözlerde hayli sitemkârdır:

“Türk gençlerinin beceriksiz ve değersiz olanları, kolaydır diye Farsça şiir söylemeye özeniyorlar. Yetenekli gençler, kendi dilleri dururken başka dille eser yazmamalıdır. Eğer her iki dille şiir yazabilecek kabiliyette iseler, kendi dillerinde daha çok eser vermelidirler. Hiç olmazsa başka dille yazdıkları kadar kendi dilleriyle de yazmaları gerekir.”

Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de bazı şâirlerin Türkçe yazmamalarının, daha doğrusu yazamamalarının sebebini de şöyle yorumlar:

“Türk şâirlerinin Türkçe şiir söyleyebildikleri halde, Farsça söylemelerini kabullenmek mümkün değildir. Doğrusunu söylemek gerekirse bunlar Türkçe şiir söyleyecek güçte değildirler. Eğer Türkçe yazacak olsalar, yazdıklarını, şiirden anlayan Türklerin yanında okuyamazlar. Okusalar her kelimesinde yüz yanlış bulunur. Türk dili, kelime bakımından zengin, ifade yönüyle engindir; ancak bunu güzelce tertipleme güçtür. Acemi şâirler bu güçlükten çekinerek kolaya kaçıyorlar.”⁴⁶

³⁸ Levend, a. g. e., C. I, s. 227-228; Tarlan, *Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri*, s. 3; Köprülü, İA., a.g.m., s. 301.

³⁹ Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, haz., Hüseyin Ayan v.d., Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayını, Erzurum, 1995. III. Meclis, s. 67-123; İsmail Hikmet, a.g.m., s. 39.

⁴⁰ Tarlan, “*Ali Şir Nevâyî*”, *Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri*, s. 3.

⁴¹ Nevâyî'nin tespit edilen 29 eserinin içinde bir Farsça Divanı ve Farsça Vakfiye'si vardır. Vakfiye'nin ayrıca Türkçe olanı da vardır. Anılan eserler dışında bütün eserleri Türkçedir. Geniş bilgi için bkz. Günay Kut, “*Ali Şir Nevâyî*”, *DİA*, C. II, s. 450.

⁴² Ali Şir Nevâyî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, haz. Özönder, s. 179.

⁴³ V. ZAHİDOV, *Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari)*, Özbek Davlat Bediiy Adabiyat Nashriyati, Taşkent, 1961, s. 41; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB. Yayınları, İstanbul, 1978, s. 425; Levend, a. g. e., C. I, s. 191.

⁴⁴ Borokov, a. g. m., s. 59.

⁴⁵ Levend, *Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, c. IV, 4; Borokov, a. g. m., s. 61.

⁴⁶ Nevâyî, *M. Lugateyn*, s. 169.

Nevâyî'nin de Türkçe yazması kolay olmamış, ama o bütün zorluklara rağmen Türkçenin güzelliğini keşfedebilmiş, eserlerini de Türkçe vermiştir:

“Türkçe'nin Farsça'dan bu derece üstün olduğu, Türkçenin bunca genişliği gerçekti, ancak bu hakikat herkes tarafından bilinmiyordu. Türk dili bırakılmak üzere idi. Ben de gençliğimde geleneğe uyarak ilk şiirlerimi Farsça söyledim. Kendimi anlamaya başlayınca, güçlükleri yenmek isteğiyle Türk diline döndüm ve onu düşünmeye başladım. O zaman gözlerimin önünde on sekiz bin âlemden daha geniş bir âlem belirdi. O âlemin süslerle dolu göğü bana dokuz felekten daha yüksek göründü. İncileri yıldız cevherinden daha parlak olan erdem hazinesi bana açıldı. Orada gülleri, gökteki yıldızlardan daha parlak, içine yaban ayağı girmemiş, yaban el' değmemiş bir gül bahçesine rastladım. Fakat bu hazinenin bekçisi olan ejderleri kan dökücü idi. Güllerinin dikenini de sayısızdı. Düşündüm ki, sanat ehli, bu ejderlerin zehiri korkusundan bu hazineye girememişler. Gönlüme öyle geldi ki, şâirlerin seçkinleri, bu dikenlerin korkusuyla bu bahçeden bir gül bile koparmadan geçip gitmişler. Ben bu âlemi bırakıp gitmedim ve bakmaya doyamadım. Her şeyin değerini takdir etmesini bilen zevkim, bu hazineden sayısız inciler ve mücevherler topladı. Gönlüm o bahçenin güzel kokularından sonsuz sayıda gül ve yâsemîn derledi”⁴⁷

Gerçekten de Nevâyî bütün zorluklara rağmen, hatta kendi çağdaşı şâirlerin Türkçe yazdığı için kendisiyle alay etmelerine⁴⁸ göğüs gererek Türkçe yazmayı başarmıştır. Duyguların bütün inceliklerinin, kalbin coşkun heyecanlarının, aklın derin yönelişlerinin Türkçe ile dile getirilebileceğini göstermiştir.

Niçin Türkçe?

Nevâyî'nin Türkçe yazmaktaki asıl gayesi ilim, irfan ve sanatr yüceliklerinden milletin de nasiplenmesidir.⁴⁹ Cemiyetin aydınlatılması gereğine inancı, Nevâyî'yi içinde bulunduğu diliyle eser yazmaya sevk etmiştir. Türkçe konuşan halkın Farsça ve Arapça konuşan insanların sâhip olduğu kültürel kaynaklara onlar kadar sâhip olmaması, Nevâyî'yi, Türkçe yazmaya adeta mecbûr etmiştir. “*Kavminin lisânıyla hitap etmek*”⁵⁰ hakikatine inanmış bir mutasavvıf aydın şâir olarak Nevâyî'nin bu konuda çevresine de telkînleri olmuştur. Meselâ Nesâyim'i telif ederken⁵¹ *Hayretü'l-Ebrâr*'i kaleme alırken,⁵² *Seba-i Seyyar*'ı,⁵³ *Sedd-i İskenderi*'yi,⁵⁴ *Leyla vü*

⁴⁷ Nevâyî, a.g.e., s. 181; Tarlan, *Makalelerinden Seçmeler*, s. 140; İsmail Hikmet, a. g. m., s. 32.

⁴⁸ A. N. Boldırev, “*Çağdaşların Hikayelerinde Nevai*”, çev., Rasime Uygun, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1956, TDK, Yayınları, Ankara, 1988, s. 230.

⁴⁹ İsmail Hikmet a.g.m., s. 65; Levend, a. g. e., C. IV, s. 17.

⁵⁰ Kur'an, İbrâhîm suresi, 14/4.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz., Ali Şir Nevâyî, *Nesayimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, haz. Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1979, s. 1.

⁵² Nevâyî bu eserinde Hüsrevî Dihlevî, Nizâmî ve Câmî'nin yazmış olduğu benzer mesnevî niteliğinde Türk halkının yararlanması için Türkçe yazdığını ifade eder:

Farsî oldı çü alarga edâ
Türkâ ile kılсам anı ibtidâ
Farsî il taptı çü hursendlik
Türk dağı tapsa beru-mendlik

Geniş bilgi için bkz. Ali Şir Nevâyî, *Hayretü'l-Ebrâr*, haz. A. S. Levend, *Ali Şir Nevâyî, Hamse*, XIII/27, 28, s. 30,

Mecnun'u⁵⁵ yazarken aynı endişeyi taşıdığını belirtmiştir. O, ahlâkî, dinî ve insanî değerleri içeren Arapça, Farsça eserlerden bu dilleri bilmeyen soydaşlarının uzak kalmalarına razı olmamış, onları Türkçe olarak kendi cemiyetine aktarmıştır.

Nevâyî'nin bakışı çerçevesinde sanatçıların toplumlarına kendi dilleri ile hitap etmesi gerektiğini anlamaktayız. Arapça ve Farsça her ne kadar müslüman toplumların asırlarca konuştuğu, ilmî ve edebî sahada kullandıkları temel diller olmuşsa da müslüman toplumların bütününe bu dilleri konuşmadıkları, özellikle kültür merkezlerinden uzak halk kesimlerinin bu dilleri kullanmadıkları da bir gerçektir. Müslüman camianın önemli bir kesimini teşkil eden bu toplulukları aydınlatmak kolay ve doğal şekliyle kendi konuştukları dille mümkün olacaktı. İşte Nevâyî bu gerçeğin farkında olarak tamamen realist bir düşünceyle eserlerini Türkçe yazmış ve bunu hayatının önemli bir gayesi bilmıştır.

Sonuç

1. Nevâyî telif ettiği eserlerinin nitelik ve niceliğiyle edebî ve ilmî mevzularda söz söylemeye yetkili olduğu gibi, Türkçe konusunda da sözü delil olacak derecede Türkçe yazmış bir sanatkardır.

2. Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn*'i ömrünün son yıllarında yazmış olması, onun Türkçe hakkında söylediklerini önce savunup sonra uygulamaya geçmediğini, bilakis önce uygulayıp sonra savunduğunu, dolayısıyla düşüncelerinde samimi olduğunu gösterir.

3. Nevâyî'ye göre sanatkârlar kendi toplumlarının diliyle eser yazmalıydılar. Kültürel ve ilmî zenginliklerden her kesim istifade etmelidir. Kendi toplumunu dışlayan birtakım özentili tavırların hiçbir zaman yarar getirmediğini bilmek gerekir.

4. Nevâyî'nin öngördüğü amaçlarla hareket edilirse, farklı kültürler her türlü dil inkişâfı ve edebî zenginliğin kaynağına dönüşebilir. Çünkü sanat evrenseldir, mânâlar evrensel, gerçekler evrenseldir. Fakat ifâdeler millîdir. Önemli olan kullanılan dille, bizi kuşatan bütün güzelliklerin farkına varmak ve bunu başkalarıyla paylaşmaktır.

Kaynaklar

Aka İsmail. Timurular, Ankara, TDV. Yayınları.- Ankara, 1995.

Ali Şîr Nevâyî. "Seba'-i Seyyâr", haz, Agâh Sırrı Levend, C. III, Ali Şîr Nevâyî, Hamse, Türk Dil Kurumu Yayınları.- Ankara, 1967.

Ali Şîr Nevâyî. Hayretü'l- Ebrâr, haz, A. S. Levend, Ali Şîr Nevâyî, Hamse, Türk Dil Kurumu Yayınları.- Ankara, 1967.

⁵³ Farsî bilgen eyledi idrâk
Lîk mahrûm kaldılar etrâk
Sin çü nazmıng türktâz itting
Fars tilidin ihtiraz itting
Dehr ara Şeh çü Türk vakı durur
İl ara Türk lafzı şâyidür
Зъл бу маънini eyleding melhız
Türk ulus dağı boldılar mahzûz.

Geniş bilgi için bkz., Ali Şîr Nevâyî, "Seba'-i Seyyâr", haz, A. S. Levend, Ali Şîr Nevâyî, Hamse, s. 398.

⁵⁴ Ali Şîr Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*, haz., Hatice Tören, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990, beyit no: 641, 642, 643.

⁵⁵ Ali Şîr Nevâyî, *Leylî vü Mecnûn*, haz, Ülkü Çelik, TDK. Yayını, Ankara, 1996, beyit no. 3591-3599.

- Ali Şir Nevâyî. Leylî vü Mecnûn, haz. Ülkü Çelik, TDK. Yayınları.- Ankara, 1996.
- Ali Şir Nevâyî. Mecâlisü'n-Nefâyis, haz., Hüseyin Ayan v.d., Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayını.- Erzurum, 1995.
- Ali Şir Nevâyî. Muhâkemetü'l-Lugateyn, haz., F. Sema Barutçu Özönder, TDK. Yayınları.- Ankara, 1996.
- Ali Şir Nevâyî. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve, haz., Kemal Eraslan, İstanbul Üniversitesi Yayınları.- İstanbul, 1979.
- Ali Şir Nevâyî. Sedd-i İskenderî, haz., Hatice Tören, Basılmamış Doktora Tezi.- İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Banarlı Nihat Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB. Yayınları.- İstanbul, 1978.
- Bartold W. İslâm Medeniyeti Tarihi. çev., Fuat Köprülü.- Ankara, 1940.
- Boldırev A. N. "Çağdaşların Hikayelerinde Nevaî", çev., Rasime Uygun, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten , 1956, TDK. Yayınları.- Ankara, 1988.
- Borokov A. K. "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevâyî", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten , 1954, TDK. Yayınları.- Ankara, 1988.
- Çobanzâde Bekir. "Nevâyî-Dilci", Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şir Nevâyî, Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti Neşriyatı.- Bakü, 1926.
- Hikmet İsmail. "Emir Ali Şir Nevâyî'nin Hayatı ve Edebi Mevkii" Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şir Nevâyî, Azer Neşir.- Bakü, 1926.
- İnan Abdülkadir. "Çağatay Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.- Ankara, 1992.
- Kafesoğlu İbrahim. "Ali Şir Nevâyî Devri Tarihine Bir Bakış", Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı.-İstanbul, 1962.
- Köprülü M. Fuad. "Çağatay Edebiyatı", İA., C. III, MEB.- İstanbul, 1971.
- Kut, Günay; "Ali Şir Nevâyî", DİA, C. II.-İstanbul, 1989.
- Levend, Agâh Sırrı. Ali Şir Nevaî, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, C. I., Türk Dil Kurumu Yayını.- Ankara, 1965.
- Levend, Agâh Sırrı. Ali Şir Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserleri, C. IV, TDK. Yayını.- Ankara, 1965.
- Mirzâ Muhsin İbrahimî. "Fârisî Edebiyatının Ali Şir Nevâyî'ye Tesiri", Büyük Türk Şâiri Mîr Ali Şir Nevâyî, Azer Neşir.-Bakü, 1926.
- Pala İskender. Ansiklopedik Divân Şiir Sözlüğü, C. I-II, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989.
- Tarlan Ali Nihat. "Ali Şir Nevâyî", Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı.- Bakü, 1926.
- Tarlan Ali Nihat. "Ali Şir Nevâyî", Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan'ın Makalelerinden Seçmeler,.- Ankara, 1990.
- Timurtaş Faruk Kadri. "Ali Şir Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri" Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı.- İstanbul, 1962.
- Zahidov V. Mir İdei i Obrazov Alişera Navoi (Alişer Navaiyning Gaya va Obrazlari), Özbek Davlat Badiiy Adabiyat Nashriyati.- Taşkent, 1961.

Статья поступила в редакцию 20.03.2005